

18. Копейкина Л.В. Золотые бляшки из ... - С.30.
19. Алпатов М.В. Художественные проблемы искусства Древней Греции. - М.: Искусство, 1987. - С.172.
20. Гильдебранд А. Проблемы формы в изобразительном искусстве/ пер. Н.Б.Розенфельда и В.А.Фаворского. - М., 1913. - С.45.
21. Граков Б.Н. Скифы. - С.81.
22. Прушевская Е.О. Античная обработка металла. - С.340.
23. Мозолевський Б.М. Товста Могила. - Рис.66-67.
24. Алексеев А.Д., Мурзин В.Д., Ролле Р. Чертомлык /Скифский царский курган IY в. до н.э./ - К.: Наукова думка, 1991. - кат. 91, рис. к кат. 91 /деталь 1-2, 13-17/.
25. Прушевская Е.О. Античная обработка металла ... - С.342.
26. Эрнштедт Е.В. К вопросу о стиле резчика Дексамена // ИРАИМК. - 1925. - IV. - С.289 сл.; Максимова М.И. Резные камни // АГСП. - С.439-441, рис.2.
27. Раевский Д.С. Очерки идеологии... - С.32-34.
28. Алпатов М.В. Художественные проблемы... - С.174-175.
29. Відносно інтерпретації цих персонажів існують різні точки зору. Див. літ.: Мачинський Д.А. Пектораль із Толстої Могили... - С.140-146; Мозолевський Б.М. Товста Могила. - С.219-224; Раевський Д.С. Из области скифской космологии... - С.113-134; Русяева М.В. Нова інтерпретація основної сцени на пекторалі з Товстої Могили //Археологія. - 1992. - № 3.
30. Мозолевський Б.М. Товста Могила... - С.216-218; Мальберг В.К. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуашк //МАР. - 1894. - № 13. - С.189-191.

Л.С.Ключко

СКИФСЬКИЙ ДИТЯЧИЙ КОСТИМ

Костим є важливим джерелом вивчення культури певного народу. В ньому у концентрованому вигляді відобразили суспільні відносини, соціальний лад, рівень матеріального виробництва, а також моральні норми, релігійні уявлення.

Протягом останнього часу значно посилюється зацікавленість дослідників цим явищем. Вивчається народне вбрання, а також історія костюму давніх племен. Зокрема, з'явилися праці, присвячені скифському, сарматському, слов'янському одягу, прикрасам.

Скифський костюм завжди був у центрі уваги і археологів, і мистецтвознавців. Особливо це стосується чоловічого вбрання. Його із великою майстерністю зображено у творах античних

торевтів¹. Але маємо і дослідження, що стосуються жіночих головних уборів, одягу, оздоб². Дитячий костюм також відомив особливості суспільного життя, показує своєрідність сімейних відносин тощо. Але відсутність писемних та образотворчих пам'яток значно звужує основу для його вивчення. Протягом останніх років накопичено досить значну кількість археологічних матеріалів, які певною мірою заповнюють ту прогалину, що існує в історичній базі теми. Ретельна фіксація решток вбрання *in situ*, аналіз функцій оздоб, визначення віку власника костюму - усе це фактори, які дають змогу уявити порівняно повно вигляд дитячого вбрання, роль його прикрас у відображенні вікових градацій.

Поняття "дитячий костюм" не має чіткого визначення. Але з етнографічної літератури, у якій розглядається це питання, можна зробити висновок, що йдеться про одяг дітей перехідного віку, тобто тих, що стоять на порозі повноліття. Цей рубіж, що розділяв дітей і дорослих, у кожного етносу залежав від багатьох чинників: суспільних відносин, родових традицій, а також - особливостей фізичного формування юнаків та дівчат.

Антропологи, виходячи із біологічних особливостей розвитку дитячого організму, виділяють два періоди дитинства: 1/ до семи років; 2/ до п'ятнадцяти років. Спостереження етнографів свідчать, що у багатьох народів 15-16 років - це вік, коли закінчувалось дитинство, тобто вік повноліття. У зв'язку із цим подієм /переходом у дорослі/ виникали ритуальні дії, які збереглись у звичаях деяких народів, наприклад, у слов'ян³.

Археологічні матеріали свідчать також про те, що вік від 15 до 16 років - це та межа, з одного боку якої - діти, а з іншого - дорослі. Якщо проаналізувати склад поховального інвентаря, то побачимо, що небіжчики віком 15-16 років супроводжувались тими ж речами, що й дорослі. Отже, у цій статті узагальнюється інформація про вбрання, одержана в результаті дослідження поховань дітей. Їхній вік: від перших днів з часу народження - до 15-16 років. У пропонованій читачеві праці використано відомості про костюм, зафіксовані в могилах 85-ти небіжчиків /хлопчиків і дівчаток/.

Звернемось до фрагментів, які дають змогу відтворити вигляд верхнього одягу /включаччи головні убори/ та взуття. Найбільше підстав маємо для реконструкції головних уборів. Це рештки

текстиллю, шкіря, повсті, різноманітні оздоба. В деяких похованнях на голові небіжчиків зафіксовано різки намиста. Мабуть, вони прикрашали убори у вигляді стрічки. Наприклад: к.2 біля с.Гушівка Запорізької області; к.13,п.1 біля с.Верхня Тарасівка Дніпропетровської області; к.2, п.1 біля с.Галаганівка Херсонської області тощо. Намистини, які складали оформлення пов'язки, різного кольору, але переважають жовті, сині, чорні. Так, у к.6, п.4 біля с.Мар'ївка Дніпропетровської області на стрічку було нашито 23 намистини кільцеподібною формою, які показують поєднання саме цих барв⁴. Але є також монохромні оздоба: у похованні дитини 3-4 років, яке дослідили у к.3 біля с.Ізобільноє Дніпропетровської області, убір прикрашали лише чорні намистини⁵. Тільки синіми було оздоблено головний убір маленької дитини /до одного року/, у к.4, п.3, що поблизу с.Первомайська Херсонської області⁶.

Вицільється своїм оформленням пов'язка, яка належала підлітку, поховання котрого дослідили у к.4, п.3 біля с.Первомайська⁷. Шкіряна смужка прошита косими стібками через верх бронзовою кртинкою. Це облямівка золотавого кольору, яка поєднувалась із барвами убору і вирізняла власника з-поміж інших дітей. Можливо, цей убір засвідчував соціальні переваги дитини, крім того, міг означати приналежність до іншої вікової категорії - підлітків.

Серед решток налобних стрічок бачимо і золоті платівки /к.5, п.3 поблизу с.Зелене Херсонської області/⁸. На пов'язці дівчини 10-12 років було прикріплено маленькі платівки із зображенням зайчика та грифона - усього її екземплярів, вони чергувались: із обох країв - зображення грифона, а в центрі - зайця. Образ грифона в уявленнях скіфів мав багато значень. Але найперше - це істота, що охороняє від злих сил. Заєць вважався еротичним символом⁹. Його застосування у вбранні дівчинки-підлітка розкриває цікавий звичай, що зберігся у формі пережитків у деяких народів. Йдеться про похорони дівчат та князів, котрі ще не були у шлюбі, у костюмі наречених, або з якимись весільними атрибутами¹⁰. Отже, стрічка 12-річної дівчинки у даному випадку - знак переходу до вікової групи другого дитинства і наближення до дорослих.

Стрічки, пов'язки, діадеми - це убори однієї групи. Вони

належать до найдавніших, існували у різних варіантах і в дитячому убранні, і в костюмі дорослих¹¹. У дитячому – вони мали різні функції. Найперша – захисна, властива низьким намиста, що були начільними прикрасами. Це дещо поширеніше серед дітей, які були у "першому дитинстві". Пов"язки із металевими прикрасами /золотими, або імітованими під золото/ позначали перехід до вікової категорії "друге дитинство".

Археологічні дослідження подають відомості про головні убори, які належали до розряду шапок. Форму можна встановити завдяки точній фіксації фрагментів *in situ*. Так, за декоративними елементами із поховання 15-річної дівчинки у Мордвинівському кургані відтворюється конусоподібний ковпак. В матеріалах розкопок зазначено: "На голові високий конічний шкіряний убір, увінчаний золотою фігуркою птаха і обшитий рядами круглих блишок. Блишки закінчувались на лінії лоба, а з боків проповзувались нягче". На підставі цього опису, а також фотографій, що збереглися в архіві Санкт-Петербурзького інституту археології, можемо зробити графічну реконструкцію конічної шапки /дав.рис.1, що на стор. 32 : графічна реконструкція головного убору із Мордвинівського кургану/. Як уже вказувалось, вона з цупкого матеріалу /шкіра/, можливо, мала каркас. Все це для того, щоб забезпечити основну функцію убору: демонстративну. Він служив основою для розміщення прикрас¹².

Завершення убору – пронизка у вигляді пуп"янка квітня, на якому сидить птах. Ці образи відбивають культ плодючості. Форма шапки також символічна. Вона асоціюється із трикутником, який втілює уявлення про гору – еквівалент світового дерева¹³. Отже, конічний ковпак, його декор мають глибокий зміст: можливо, він є елементом костюму нареченої, тобто, відбиває ритуальний характер вбрання.

Дівчинка, поховання якої дослідили в Мордвинівському кургані – представниця аристократії. Всі елементи костюму мають ознаки високого соціального стану, заможності. Крім того, вбрання свідчить, що вона перейшла до класу дорослих, адже була нареченою.

Головні убори подібної форми можна реконструювати за декоративними елементами, виявленими у деяких дитячих похованнях. Чітко окреслюють загальні обриси шапочки оздобя, зафіксовані у

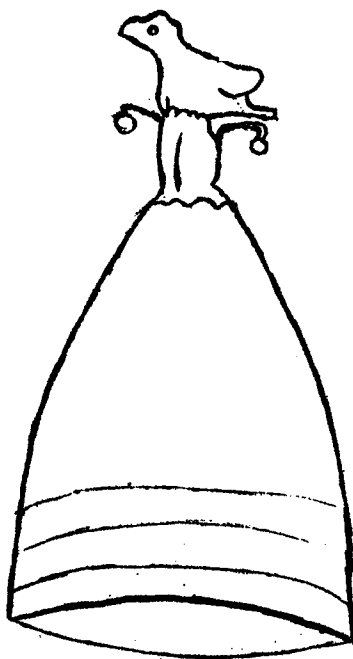
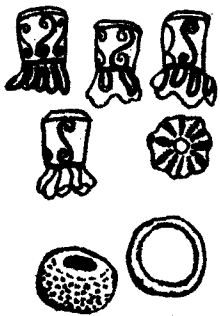
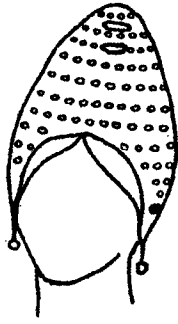
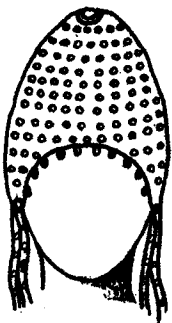
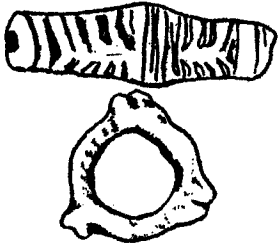

рис. I

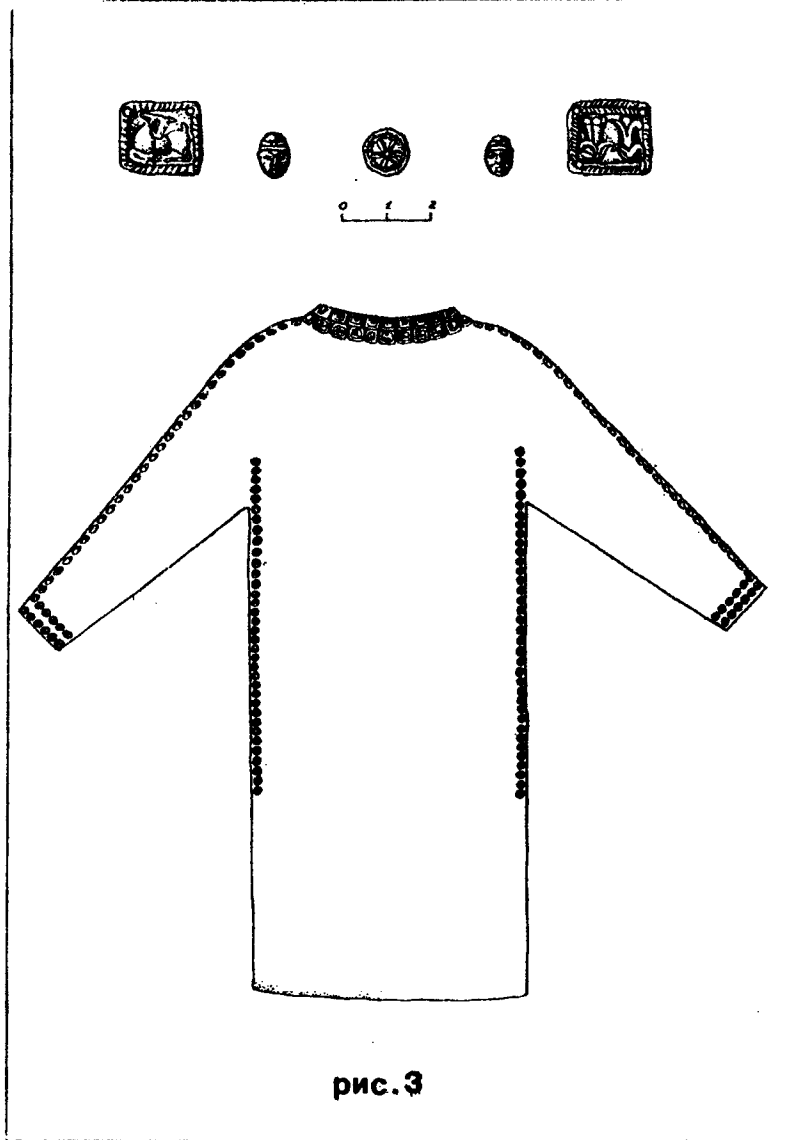

а

б

рис. 2

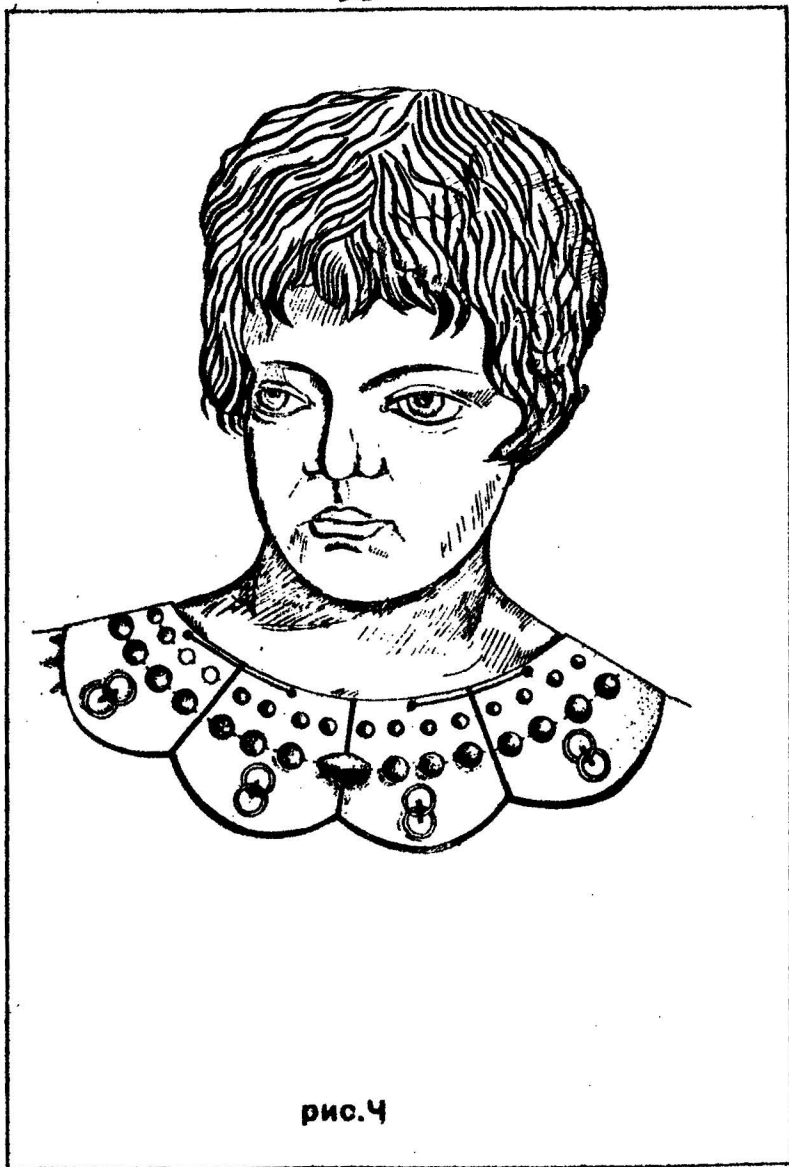

рис. 4

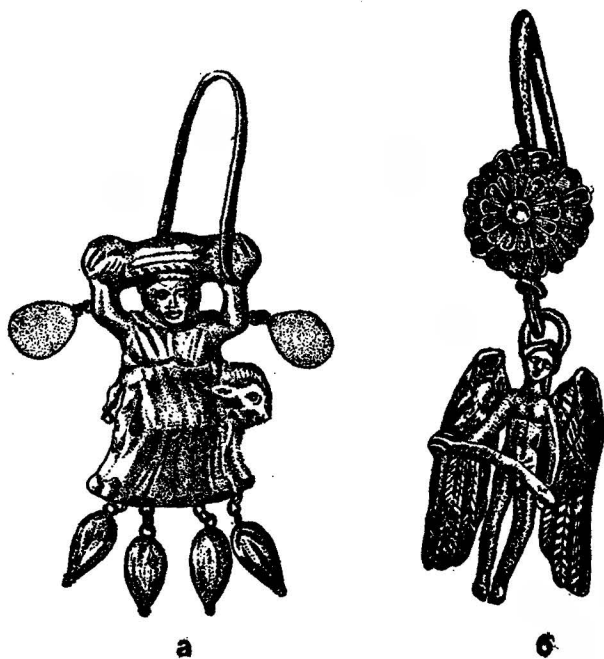

рис. 5

к.4, п.3 в урочищі Носаки /Запорізька область/¹⁴. Це було поховання дівчинки 6-7 років. Її убір прикрашало намисто темного /брунатного/ кольору: вся поверхня розшита безліччю невеличких намистин. На самій верхівці закріплено бронзове кільце / $d = 1,5 \text{ см}$ /, а під ним - велика пастова намистина /такого ж розміру/. Вимальовується форма шапочки: конусоподібна із напівсферичним завершенням. Висота її близько 20 см. З обох боків, на скронях, кріпились піцвіоки. Їхній вигляд можна уявити за золотими прикрасами. З кожного боку збереглися по дві смуги, які складаються із опуклих платівко-гудажків та трубчастих пронизок. Довжина рядків - 15 см, відстань між ними - 2 см. Отже, прикраса убору - стрічка із золотими оздобами /див.рис.2, а, що на стор.33 : реконструкція головного убору за матеріалами із к.4, п.3 в урочищі Носаки Запорізької області/.

Фрагменти головного убору зафіксовано в к.16, гр.4, п.1, що поблизу с.Златопіль /Запорізька область/¹⁵. Дівчинка 6-7 років похована у вбранні, яке прикрашало намисто. Добре збереглося розміщення оздоб навколо черепа: вони утворювали трикутну пляму довжиною 20 см. Тобто, намистина окреслюють форму шапочки - конусоподібна з гострокутним завершенням. Вся її поверхня розшита різноманітним намистом, переважно темних кольорів. Особливу увагу привертають три довгасті циліндричної форми пронизки, прикріплені у верхній частині убору. Мають, вони несли основну функцію магічного захисту. Але і увесь декор відігравав певну роль у створенні символіки захисту /див.рис.2,б, що на стор.33: реконструкція головного убору за матеріалами із к.16, гр.4, п.1 поблизу с.Златопіль Запорізької області/. Намисто, як свідчать етнографічні матеріали, у костюмах /особливо - дитячих/, багатьох народів застосовувалось як апотропеї. Особливим змістом наділялись намистина із "вічками" /від наврочення/, а також різнокольорові - від хвороб¹⁶.

Велика кількість намиста, як основного декоративного засобу, відрізняє дитячий скіфський костюм від вбрання дорослих. Його застосовували не тільки як прикрасу головних уборів, але й одягу в цілому. Та все ж найчастіше оздоблювали стрічки, шапочки. Майже усі діти /хлопчики і дівчатка/, на яких були головні убора, розшиті намистом, належали до вікової групи "перше дитинство" /до 7 років/. Наприклад: к.2 біля с.Гонівка Запорізької області;

к.13, п.1, з біля с.Верхня Тарасівка; к.3, п.1 біля с.Ізобільное; к.6, п.4 біля с.Мар'ївка - усі Дніпропетровської області; к.1, п.1 біля с.Дудчани Херсонської області.

Форма шапки або іншого убору не завжди визначається чітко, без застережень. Але маємо цікаві спостереження стосовно кольорів намиста /жовте, синє, чорне/, складу оздоблювальних засобів: кістяні намистини, кісточка абрикоси /к.3, п.1 біля с.Ізобільное/; мушля "саєєї" /к.1, п.3 біля с.Червоний Поділ Херсонської області/. Всі елементи мають змістове навантаження, загальна ідея якого: магичний захист від злих сил, добрі побажання.

Декоративні засоби є основов для реконструкції плечового одягу. Зображення чоловічого і жіночого костюмів, археологічні записки дали в розпорядження дослідників матеріали для ґрунтовного вивчення вбрання дорослих. Визначено форми плечового одягу та його крій. Він відбивав технологічний рівень ткацтва. Коли ширина полотна не перевищувала 30 см, стан одягу утворювався із двох полотнищ. Збільшення ширини тканини викликало появу іншого варіанту - стан складався із центрального полотнища та двох боковин. Це так званий тунікопоціоний крій¹⁷. Все це сприяє відтворенню вигляду дитячого одягу та опосередковано його створення. Так, можна уявити, що для дітей вбрання шили, застосовуючи ті ж прийоми, Але для формування стану потрібно було тільки одне полотнище. Його перекидали через плечі, робили отвір для голови, пришивали рукава. Якщо ширина тканини була близько 30 см, то цього вистачало для маленьких дітей. Широка тканина /до 0,5 м/ була придатна для пошиття підліткового одягу.

В дитячому похованні к.Товста Могила зафіксовано *in situ* прикраси вбрання. Золоті платівки різних розмірів та сюжетів розміщувались навколо шиї небіжчика, вздовж рук, на грудях та на зап'ястках¹⁸. За цими ділянками вимальовуються контури плечового одягу. Прямокутні бляшки двох сюжетів: 1/ діля та лотос; 2/ бик. Вони припіралась навколо коміра. Рукава було оздоблено повздожніми лініями, що складаються із круглих платівок із зображенням людської маски - від плеча до зап'ястка. Манжети також позначено круглими бляшками, але з іншим сюжетом: багатопелюсткова розетка. Частина платівок, мабуть, кріпилась вздовж швів на стані або прикрашала розріз на грудях - круглі бляшки із зображенням маски обличчя. Це суттєва прогалина в наших

спостереженнях, оскільки важко визначити тип одягу: розпашний чи глухий. Як уже зазначалось, форми вбрання дитячого та кризаненого для дорослих - схожі, а іноді - тотожні. Але етнографічні матеріали свідчать, що в дитячому костюмі перевага надавалась глухій одежі¹⁹. Отже, за тими рештками, що зафіксовані *in situ*, можна уявити "сорочку" із довгими рукавами. Оздоба розміщувалась на швах, вздовж рукавів, навколо горловини. Вони відігравали роль апотропів. Магічну захисну силу вбачали у сюжеттах і візерунках, із яких складались прикраси /див.рис.3, що на отор. 34 : реконструкція одягу за матеріалами із дитячого поховання у кургані Товста Могила/.

Декоративними засобами для оформлення плечового одягу були бронзові платівки. У к.10, п.2 біля с.Полохово /Дніпропетровська область/ бронзові напівсферичні гудзачки утворювали півколо на шиї дитини. Мабуть, прикрашали комір.

Намісто, бісер - оздоба, які використовували у костюмі маленьких дітей. Наприклад, у могилі новонародженого /к.2, п.1 - радгосп ім.Суворова Запорізької області/ виявили скляний бісер, із якого робили візерунки на одязі /зафіксовані на животі/. У похованні підлітка 10 років, яке дослідили у к.5, п.2 біля с.Волчанське /Херсонська область/, орнаментальні смуги окладено із пастового намиста "з вічками". Вони позначають край короткої одежі - ледве сягає стегон. Можливо, це коротка сорочка, але не треба виключати і розпашний одяг, тобто, можна уявити курточку по аналогії із костюмом дорослих.

Отже, плечове вбрання дітей своїм силуетом схоже на одяг дорослих. Оздоба мала характер амулетів, тобто виконували функцію магічного захисту. Золоті платівки - знаки приналежності до вищих верств населення.

Важливим елементом костюму є взуття. За образотворчими матеріалами та археологічними знахідками встановлено, які саме форми взуття були притаманні дорослим²⁰. Це дводетальні чобітки та одnodетальні постоли. Їх кроїли зі шкіри за певними шаблонами. Різниця між чоловічим та жіночим /у формах і способах виготовлення/, мабуть, не було. Розрізнялись лише оформленням та розмірами. Етнографія свідчить, що взуття підлітків за формами, оздобленням таке ж як і у дорослих чоловіків та жінок. Залишки шкіряного взуття із поховання 15-річної дівчинки в кур-

гані Вишнева Могила допомогли встановити вигляд постолів²¹, для виготовлення яких, за визначенням дослідників, використовувалась "заготовка", що мала вигляд пластаня, на якій позначено контури носка та п'яти. Збереглися ремінці, котрі свідчать, що "черевишки" прив'язувались до ноги.

Хоча відсутні археологічні матеріали, але за етнографічними спостереженнями можемо припустити, що зовсім маленьких дітей взували у повстанні постолі, застосовували також плетені форми.

Реконструкція головних уборів, одягу та взуття, характерних для дітей, дає змогу уявити порівняно повно особливості дитячого костюму. Основна його риса: у вбранні для дітей "першого дитинства" застосовували особливі форми одягу, взуття, а підлітки мали такі ж елементи, як і в дорослих.

Значну інформацію про дитячий костюм дають накладні прикраси: головні, шийно-нагрудні, наручні. Утворюючи різноманітні поєднання, вони відбивають сімейні та родові звичаї, що стосувались дітей, віку та статі небіжчиків.

Найпоширеніші такі оздоба, як низки намиста - 70 відсотків костюмних комплексів включають їх. Часто - це єдиний змінний елемент вбрання; 30 відсотків дитячих поховань позначені тільки намистом. Воно складене у разки з пастових та скляних намистин. Переважають жовтий, сніжний, білий кольори. Привертають увагу різноманітні підвіски, які набували магічного змісту. Наприклад, у похованні маленької дитини серед намистин виявлено фігурки із крейди, прозорий мінерал, бронзову платівку, модельку бронзового казана /к.8, п.6 біля с.Волчанське Херсонської області/.

У складі низок намиста бачимо амулет: скарабей із єгипетського фаянсу /к.7, п.3 біля с.Кут Дніпропетровської області/.

Можна помітити, що деталі разків розміщувались симетрично відносно певного центру: великої намистини, підвісок у вигляді модельки казана, залізного кільця /к.6, п.1 біля с.Вільна Дружина Херсонської області/, бронзового латого кільця із грюма виступами /к.6, п.3 біля с.Привільне Херсонської області / тощо.

Оригінальна оздоба була у вбранні підлітка 10-12 років /к.5, п.3 біля с.Булгаково Миколаївської області/. Її утворено напівкруглими кістяними платівками, які фестонами опускались на груди, а верхній кружок охоплював шию. Своєрідний кістяний "комір" прикрашали бронзові колечки та скляні намистини. Кільця з'єднувались попарно, кріпились на фестонах, а намистинки на верхньому пружку.

/дав. рис.4, що на стор. 35 : реконструкція нашійної оздоби за матеріалами із к.5, п.3 поблизу с.Будгаково Миколаївської області/.

Ця жістяна оздоба не має аналогів серед археологічних знахідок, але нагадує зображену на чаші із кургану Гайманова Могьла. У "царя" праворуч/того, що поклав руку на меч/ з-під коміра куртки виглядають "фестони" - якась шийна прикраса. Отже, художник відтворив рідкісний тип, можливо, архаїчний.

Намісто знаходять в могилах дітей різного віку. Найчастіше на оздобі цього виду покладалась функція апотропей. Якщо зробити аналіз майнового та соціального стану власників вбрання, від якого лишилось тільки намисто /як уже зазначалось, таких - майже третина/, то можемо дійти висновку, що вони точніше - батьки дітей /належали до нижчого шару суспільної ієрархії. Про це свідчать і поховальні споруди /невеличкі кургани, катакомби/, і незначний інвентар. Інколи він взагалі відсутній.

Намісто виявляють у могилах дітей різного віку: і зовсім маленьких /наприклад: к.5, п.2 біля с.Сивашівка; к.2, п.3 біля с.Дубимівка Херсонської області; к.22,п.2 біля с.Кут Дніпропетровської області/. Це поховання дітей від 1 до 3 років. Вони мали у своєму вбранні небагато намистин - не більше шести. А у похованнях підлітків разки намиста довші. Наприклад к.5, п.1 в урочищі Носаки Запорізької області - низка складалась із 22 намистин /поховання дівчанки 10-12 років/. У к.5, п.2 біля с.Зелене Херсонської області зафіксовано разок із 10 різнобарвних намистин. Небіжчик /10-12 років/, можливо, хлопчик, бо при ньому виявили ніж та вістря стріла - предмета, які клали у могилу хлопчику.

Магічний захист від злих сил покладався на цей вид оздоб у багатьох народів давнини. Етнографічні матеріали свідчать, що в народних костюмах Середньої Азії /таджицькому, туркменському, узбецькому, а також народів Кавказу тощо/ намисто ще й досі має певне смислове навантаження. Особливою силою наділялись намистини "з вічками" - від наврочення²².

Отже, нашійні прикраси із намиста, підвісок, амулетів притаманні вбранню хлопчиків і дівчаток усіх вікових груп. Вбрання дітей, які належали до нижчого шару суспільства, прикрашалось тільки намистом. Як правило, небіжчики поховані без супроводую-

чого інвентаря /к.1, п.2 біля радгоспу "Степовий"; к.4, п.1 біля с.Велика Білозерка Запорізької області; к.2, п.3 біля с.Любимівка Херсонської області; к.9, п.23 біля с.Кут Дніпропетровської області тощо/. Але є могилы, у яких виявлено деякі предмети. Наприклад к.4, п.4 поблизу с.Первомайівка Херсонської області: у похованні підлітка виявлено залізний ніж, дерев'яну чашу, шкіряний мішечок із набором астрагалів²³. Кількість елементів інвентаря незначна: вістря стріл /к.53, п.5 біля с.Любимівка; к.16, п.2 біля радгоспу "Львівський"/, ліпний посуд /к.1, п.2 біля радгоспу "Степовий" - усі на території Херсонської області. Рідкісні знахідки: пряжка /к.12, п.2 біля с.Кут Дніпропетровської області/; дзеркало /к.17, п.1 біля с.Нововасилівка Миколаївської області/. Ці речі вказують на те, що небіжцям були дівчаткам. Всі інші речі - ніж, вістря, посуд могли належати як хлопчикам, так і дівчаткам, оскільки в обряді поховання вони також відігравали захисну роль.

Намісто - найдоступніший засіб декоративного оформлення костюму. Тому його використовували для одягу дітей представники усіх верств населення. Воно входило як елемент і до вбрання заможних /к.21, п.1 біля с.Кам'янка Миколаївської області, Товста Могила тощо/.

Інший вид нашийних прикрас - гривні. Тільки 10 відсотків дитячого вбрання виділяються цією деталлю. Вироби із срібла /їх виявлено найбільше/, золота та бронза виготовляли із круглого дроту. Привертає увагу оформлення деяких із них. Так, серед деталей костюму маленької дитини, похованої в к.13, п.5 біля с.Золота Балка /Херсонська область/ виділяється гривна, на кінцях якої об'ємні зображення звіра, що лежить²⁴.

Із бронзового дроту зігнута гривна /у 1,5 витки/, яку виявили у могилі дитини 8-10 років /к.5, п.12 біля с.Волчанське Херсонської області/. Закінчення її виконано у вигляді зміїних голів²⁵.

Електровий виріб цього виду був прикрасою півторарічної дитини /к.4, п.1 біля с.Первомайівка Херсонської області/. Дріт із коштовного металу зігнута в кільце, кінці якого оформлено скульптурними голівками баранів, також відлитими із електри.

Гривни - елементи костюмів дітей різного віку /від новонароджених до 15-річних підлітків/. Власники цих прикрас поховані у курганах досить значної висоти /1,3 м: к.4 біля с.Первомайівка; 4,6 м: к.13 біля с.Золота Балка Херсонської області; 8,6 м:

Товста Могила Дніпропетровської області/. Обряд поховання, деталі декоративних комплектів - все свідчить про аристократичну приналежність. Гривна була знаком соціальної вишності. Мабуть, ця прикраса притаманна переважно хлопчикам. Сумнів виникає тільки відносно поховання дитини у кургані Товста Могила. Воно складне для аналізу, оскільки належить до найвищих верств суспільства.

Велику роль у створенні ансамблю із декоративних елементів відіграли сережки. Вони були в костюмі дітей різного віку - 39 відсотків зображення відзначається різноманітними прикрасами цієї категорії.

Розглянемо форми сережок. Найпоширеніші - кільця та кільця із підвісками. Їх виготовляли із золота, срібла та бронзи. Матеріал був показником майнового та соціального становища батьків дитини. Підвіски - це різноманітні амулети, намистини. Наприклад: к.9 біля с.Золота Балка /Херсонська область/. Ця оздоба складається із двох кілець різного розміру. На більше - надітий дископодібний камінець білого кольору, а до меншого прикріплені три скляні намистини кулеподібної форми, срібна плоска бляшка та амфороподібна намистина²⁶. Естетична функція подібних прикрас не головна - переважає захисна.

Крім названих схем, у дитячому зібранні зустрічаються рідкісні форми. В першу чергу зупинимось на сережці, що зображує богиню у позі оранти на троні. Її було виявлено в одному екземплярі у зібранні 15-річної дівчинки /к.6, п.2 біля с.Любимівка Херсонської області/. Як оздоба, так і обряд поховання свідчать про вишність небіжчиці. Її могила - досить простора камера /Зх1,4 м/ у кургані *к* - 1,1 м. Небіжчиця лежала на підстилці з луба, над нею було обладнано дерев'яний навіс²⁷ /див.рис.5,а, що на стор. 36: сережка із зображенням богині у позі Оранти/.

Такі сережки - рідкісна знахідка в похованнях жінок: Мастогинський курган, Товста Могила. Вони надавали особливого змісту костюму: відбивали роль власниці - її жрецькі функції.

Ще одна сережка походить із поховання дитини, яке дослідили у кургані Гайманова Могила: мініатюрна, вишукана оздоба із скульптурним зображенням Ерота /див.рис.5, б, що на стор. 36: сережка із зображенням Ерота/. Образи богів, життєдайних сил природи, вміщені на прикрасах, що належали дітям, свідчать про

особливу роль в обрядах, пов'язаних із культом родичості. Етнографія свідчить, що у багатьох народів збереглися обряди, звичай, дітьми особами яких були діти. Вважається, що вони наділені особливими якостями, магічною силою. Тому їм доручались ритуальні дії, призначені для збільшення урожаю, приплоду тощо²⁸.

У вказаних похованнях, як уже зазначалось, вбрання небіжчиків виділялось не тільки формою сережок, а й тим, що оздобювали в одному екземплярі. Таких костюмів нараховується значна кількість – 25 відсотків, тобто, вдвічі більше, ніж з двома сережками.

Якщо проаналізуємо дитячі декоративні набори із двома сережками, то дійдемо висновку, що вони належали дівчаткам різного віку: від 3 до 4 та від 10 до 15 років. Сумнівів виникають щодо поховань у курганах Товста Могила та № 4 біля с.Первомайська. Можливо, це хлопчики.

Одну серезку виявлено у похованнях як хлопчиків, так і дівчаток. Але переважають костюми хлопчиків. Невелика кількість небіжчиків мала супроводжувачий інвентар, за яким можна визначити їхню стать. Головною ознакою могли дівчаток в дзеркало, пряжка. Отже, чітко виділяються декілька поховань дівчаток із однією серезкою у вбранні /к.2, п.6 біля с.Любимівка Херсонської області, к.4, гр.3 біля с.Носака Запорізької області, Драна Кохта Дніпропетровської області, к.3 п.1 біля с.Дьвове Херсонської області/. Вік небіжчиць – друге дитинство.

Всі інші поховання не мають в інвентарі та костюмних комплексах предметів, які із достатньою переконливістю вказали б на стать померлих. Із деякими застереженнями за "хлопчачу" ознаку можна прийняти ніж та вістря стріли. Виділяється 10 відсотків комплектів, які можна вважати залишками вбрання хлопчиків. Наприклад: к.14, п.3 біля с.Носака Запорізької області; к.2, п.3 біля с.Первомайська Херсонської області; к.12, п.3 біля с.Нововасилівка Миколаївської області; к.10, п.3 біля с. Кут Дніпропетровської області тощо.

10 відсотків могил не мали жодних предметів супроводжувачого інвентаря. Тому ідентифікувати стать важко. К.П.Бунятян запропонувала таку інтерпретацію відсутності речей: основу чоловічого інвентаря становить зброя, а до зброї хлопчики привчалися тільки після досягнення певного віку. Можна припустити, що більшість поховань без супроводжувачих предметів – могили

хлопчиків²⁹. Як правило, це діти різного віку, але переважають маленькі /перше дитинство/.

Придиваючись до етнографічних матеріалів. Л.А.Чвирь, вивчаючи прикраси таджикського костюму, дійшла висновку, що сережки виключались до декоративних наборів жінок і дітей всіх вікових груп³⁰. А їх за комбінаціями прикрас виділяється шість. Перша група - маленькі діти, які незалежно від статі мали прості за формою сережки, іноді із намистинкою. Це обереги. Їхня магична функція підсилювалась саме намистинками "з вічками". Друга група: діти від 3-4 до 10 років. Дівчатка одержували вишуканіші сережки, а хлопчики іноді їх взагалі не носили, або мали одну як оберег. Третя група: дівчатка, які могли брати шлюб. Це вік від 10 до 15 років. Він позначався прикрасами, що не відрізнялись від прикрас дорослих. Три інші групи показують вікову градацію серед жінок. Дослідниця визначила, що в основі поцілу таджикок за віком лежать спочатку етапи фізичного розвитку, а вже потім - виконання основної функції жінки: народження дітей³¹. Прикраси позначали саме спроможність жінки до ролі матері. Це можна підтвердити тим, що жінки літні /які віднесені до шостої групи/ мали в своєму вбранні одну сережку або прості, скромні, як у дитинстві. Інша дослідниця - Г.П.Васильєва - розглянула функції дитячих прикрас у туркменів³². Вона підкреслила, що всілякі оздобы призначались для магичного захисту дитини, їх кількість була у прямиї залежності від стану здоров'я дитини. В перші роки життя хлопчики і дівчатка мали однакові вироби. З 4-5 років у дівчаток з'являлись специфічно дівочі, а у хлопчиків їх число зменшувалось. З 9-12 років дівочі прикраси були аналогічні жіночим. Ці спостереження допомагають зрозуміти значення ювелірних виробів у скіфському костюмі, зокрема, сережок. Всі прикраси поєднуються з іншими. Найчастіше бачимо такі варіанти: сережки - намисто, сережки-намисто - браслети, сережки - намисто - герецьязки. У деяких похованнях виявлено тільки сережки. Вони були у вбранні хлопчиків віком до семи років /к.27, п.5 Гайманове поле Запорізької області/, к.17, п.3 біля с.Привілля, к.2, п.3 біля с.Первомайська - усі Херсонської області; к.10, п.2 біля с.Шолохово-Дніпропетровської області тощо. Їх носили по одній ліворуч або праворуч.

Отже, вимальовується така картина. Дві сережки мали серед оздоб дівчатка різних вікових груп, а також маленькі хлопчики

/можливо, до 3-4 років/. Одна сережка - елемент вбрання хлопчиків різного віку. Але це притаманне також і дівчаткам - підліткам, можливо, тим, що наділялись особливою роллю в обрядах, пов'язаних із культом плодючості. Одна сережка символізувала чистоту дівчини³³.

Наручні прикраси - металеві браслети, перев'язки та пероні виявлено у складі декоративних наборів дітей також різного віку. Приблизно 22 відсотки костюмних комплексів включають браслети. Найчастіше, це залізані та бронзові вироби. Є також срібні /к.3, п.1 біля с.Дудчани Херсонської області/, золоті /Товста Могила/.

Бронзові браслети виготовляли із круглого в перетині дроту, кінці якого інколи оформлені скульптурними зображеннями /к.11, п.2 біля с.Астаніно, що в Республіці Крим/. Виділяється виріб, виявлений у к.13, п.5 біля с.Золота Балка Херсонської області: поверхню прикрашено опуклими "пірамідками", утвореними трьома кульками³⁴.

Бронзові браслети дітям носили, як правило, на правій руці, зрідка їх клали біля голови, ніг небіжчика. Це були прикраси хлопчиків і дівчаток. Найчастіше вони поєднувались із низками намисто, перев'язками. Є комплекти, що включають три елементи: намисто, гривна, браслет /к.13, п.5 біля с.Золота Балка Херсонської області/, сережка, намисто, браслет /к.4, п.6 біля с. Первомайка Херсонської області/тощо .

Залізані браслети виготовляли із стержня. Їх носили на правій руці. Вони поєднувались із намистом, сережками, перев'язками і належали дітям різного віку та статі.

Браслети інколи були єдиною знімною прикрасою /к.3, п.1 біля радгоспу "Червоний Перекоп"; к.6, п.2 біля колгоспу ім.Крупської; к.16 біля с.Златопіль - усі Запорізької області/. Це поховання хлопчиків. У їхньому вбранні на браслети покладалась функція захисту. В інших випадках ці наручні прикраси також відігравали роль апотропею. Про це свідчать деякі спостереження. Так, у ряді декоративних наборів були не цілі браслети, а уламки /к.3 біля радгоспу ім.Крупської, к.6, п.4 біля с.Мар'ївка Дніпропетровської області/. Ще одне: якщо у могилі двох небіжчиків, то браслет дістається молодшому, котрий, як вважалося, потребує більшого захисту.

Золоті та срібні вироби – знаки соціальної переваги /яскравий приклад – вбрання дитини у кургані Товста Могила/. Слід відмітити ще одне: браслети позначали певну залежність власника. Мова йде про те, що ці прикраси знаходять у могилах дітей, які супроводжували головного небіжчика. Це залізни вироби. Їх носили на правій руці. Наприклад: к.16, гр.4, п.3 із с.Златопіль Запорізької області, к.Драна Кохта тощо Дніпропетровської області. У костюмі дорослих теж відмічається поцібна риса: костюм служниці із Мелітопільського кургану.

Децю поширеніші у дитячому вбранні браслети – перев'язки, тобто низки намистин, амулетів та талісманів /26 відсотків поховань відзначаються цим видом прикрас/. Їх носили як на правій, так і на лівій руках. Часто перев'язки були складовою комплексів із двох–трьох елементів: поєднувались із намистом, сережками, металевими браслетами. Роль цієї прикраси чітко визначається за елементами, які утворювали разки: крім різнокольорових намистин та намистин "з вічками", мушлі "каури", камінчики /галька, крейца/ – ж. 58, п.4 біля с.Верхньотарасівка Дніпропетровської області, к.10, п.1 с.Привільне, к.1, п.3 біля с.Червоний Поділ П Херсонської області. Про роль намиста та його кольорову гаму вже говорилось. А ось така деталь як мушля "са м" тільки згадувалась серед прикрас і головних уборів та нашійних оздоб. В матеріалах етнографічних досліджень знаходимо тлумачення змісту цього елемента. У всіх народів Середньої Азії "са м" має назву, яка перекладається так: "зміїна голова"³⁵.

Отже, уявлення про магічну силу мушлі пов'язане з тим, що вона схожа на голову змії, яка відкрила пашу. Про образ змії, який символізував кудьт плодочості в усіх індоєвропейців, вже написано чимало. Зазначимо, що у дитячому костюмі переважала символіка захисту від злих сил.

Така деталь костюмних комплексів, як персні, відноситься до рідкісних – тільки 8 відсотків дітей мали їх у своєму вбранні. Найбільше виробів, які відносяться до типу "щиткових пластинчастих" – тобто вирізаних разом із щитком та дужками із листа-заготовки металу. Як відомо, таких найбільше і серед прикрас дорослих. У дітей на пальцях зафіксовані також кільця із дроту. Привертає увагу залізне колечко із нанизаною галькою. Воно нагадує сережку або підвіску, але цю прикрасу націли на палець дитини /к.28, п.1 біля с.Верхньотарасівка Дніпропетровської області/. Загальний вигляд виробу свічить про його застосування

як амулету. Мабуть, основна роль перснів - магичний захист.

Персні в у складі декоративних наборів, призначених, в основному, для дівчаток різного віку /к.7, п.3 біля с.Кут, к.3, п.1 біля с.Львове, к.4, гр.3, п.1 біля с.Носаки, к.16, гр.4 біля с.Златопіль, Вишнева Могила, п.2 біля с.Гнізівка Запорізької області/. Золоті прикраси означали соціальну виділеність власника. Про це свідчить і склад інвентаря, і обряд поховання /к.3, п.1 біля с.Львове Херсонської області; к.4, п.1 біля с. Носаки Запорізької області тощо/.

Отже, як і всі знімі прикраси, персні відігравали роль апотропею та знака соціальної зверхності.

Досліджуючи костюм дорослих жінок, ми дійшли висновку, що у комбінаціях прикрас відбилися різні аспекти суспільної ролі та родинних звичаїв³⁶. У дитячому вбранні оздобі також поєднувалися одна з другою і, можливо, складалися набори, які носили знаковий характер. Якщо з цієї точки зору розглянути поєднання знімних декоративних елементів, то можна визначити найхарактерніші риси. "Повні" /тобто, такі, що включають усі категорії прикрас/ набори фіксуються дуже рідко: к.Товста Могила, к.4, гр.3, п.1 біля с. Носаки, к.16, гр.4, п.1 біля с.Златопіль, к.Вишнева Могила, п.2 біля с.Гнізівка Запорізької області; к.3, п.1 біля с.Львове Херсонської області. Всі вони відбивають виділеність - соціальну та сакральну зверхність небажчика /незалежно від статі та віку/.

Неповні набори позначені значною строкатістю поєднань прикрас: сережки, гривна, намисто /к.4, п.1 із с.Первомайівка Херсонської області, к.4, п.2 із с.Вільна Україна Запорізької області/; сережка, намисто, гривна, браслети, перев'язки /к.3, п.1 с.Дудчани Херсонської області/, сережка - браслет, перев'язка /к.13, п.3 с.Верхня Тарасівка Дніпропетровської області/. Найбільше комплексів із двох елементів: сережки /одні або два екземпляри/ - намисто /к.10, п.3 с.Кут, к.7, п.1 с.Константинівка, к.4, п.2 с.Первомайівка, к.4, п.3 с.Вільна Україна, к.6, п.2 с.Любимівка, к.15, п.1 Червоної Перекон тощо у Херсонській області/. Ще одне поєднання: намисто - браслети /к.2, п.2 с.Любимівка Херсонської області, к.4 біля с.Віоунськ Миколаївської області/, к.26, п.1 біля с.Широкі П Херсонської області/. Виділяється також поєднання: намисто - перев'язка /к.11, п.3 с.Верхня Тарасівка, к.4, п.3 с.Володимирівка Дніпропетровської області; к.5, п.1 с.Зелене, к.6, п.3 с.Привільне Херсонської області тощо/.

Набори прикрас, як показує аналіз, належали дітям різного віку і статі. Важко визначити закономірності їхнього утворення. Але помітна тенденція: хлопчики мали набори знімних оздоб із двох-трьох елементів у ранньому дитинстві. Кількість прикрас відбиває соціальний і майновий стан /батьків дитини/. Хлопчики - підлітки відзначаються такими квілірними виробами як браслети та гривні, а також їх поєднання.

В костюмах дівчаток були різноманітні комбінації прикрас. Їх кількість свідчить про соціальний та майновий стан. Відмічається також залежність складу прикрас від віку дівчаток: у костюмі підлітків їх більше. Одна сережка у вбранні дівчаток є знаком сакральної ролі у родині власниці прикрас.

Отже, узагальнення археологічних матеріалів дає змогу уявити не тільки вигляд дитячого костюму, реконструювати його деталі, а й визначити роль декоративних елементів - накладних /знімних/ оздоб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манцевич А.П. Изображение "скифов" в ювелирном искусстве античной эпохи // *Археологія*. - 1975. - XXVI. - С.1-44; Ключко Л.С. Верхній плечовий біяг скіфів // *Археологія*. - 1984 - № 47. - С.57-68.
2. Мировина Т.В. Скифские калафы // *СА*. - 1980. - № 1. - С. 30-45; Іллінська В.А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору // *Археологія*. - 1971. - № 4. - С.79-84; Ключко Л.С. Реконструкція конусокопійних головних уборів скіф'янок // *Археологія*. - 1986. - № 36. - С.14-24.
3. Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX - начала XX вв. - М., 1984. - С.126-146.
4. Чередишченко Н.Н. Отчет о работе Верхнетарасовской экспедиции в 1976 г. // *НА ИА АН Украины* - 1976/2. - С.24-25.
5. Мозолевский Б.Н. Отчет о работе Ордоникидзенской экспедиции в 1980 г. // *НА ИА АН Украины*. - 1980/11. - С.51-52.
6. Евдокимов Г.Л. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции в 1979 г. // *НА ИА АН Украины*. - 1979/7. - С.16.
7. Евдокимов Г.Л., там же, с.15.
8. Евдокимов Г.Л. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции в 1982 г. // *НА ИА АН Украины*. - 1982/2. - С.64-66.
9. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. - К., 1983. - С.100.
10. Кагаров Е.Г. "Венчание покойников" у немцев Поволжья // *СЭ*. - 1936. - № 1. - С.100-115; Маслова Г.С. Народная одежда... - С.92.

11. Ключко Л.С. Скифские налобные украшения VI-III вв. до н.э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. - К., 1982. - С.37-53.
12. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. - Л., 1925. - С.423.
13. Бессонова С.С. Религиозные представления ... - С.108.
14. Бидзьял В.И. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1971 г. // НА ИА АН Украины. - 1971/24. - С.37.
15. Бидзьял В.И. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1974 г. // НА ИА АН Украины. - 1974/10.
16. Широкова З.А. Традиционная и современная одежда Женщин Горного Таджикистана. - Душанбе, 1976. - С.112.
17. Ключко Л.С. Верхний плечевой ояг скифов // Археология. - 1984. - № 47. - С.57-68.
18. Мозолевоцкий Б.М. Товата Могилы. - К., 1979. - С.181-192.
19. Гапкина Г.Ш. Одежда народов Дагестана. - М., 1981. - С.51-53, 106-107.
20. Ключко Л.С. Скифская обувь // РА. - 1992. - № 1. - С.26-33.
21. Приляшко Я.П., Болтрик В.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневои Могилы // Курганы Степной Скифии. - К., 1991. - С.29, рис.6.
22. Широкова З.А. Традиционная и современная... - С.113.
23. Евдокимов Г.Д. Отчет о работе Краснознаменной экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН Украины. - 1981/21. - С.60-61.
24. Кушнев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1979 г. // НА ИА АН Украины. - 1979/32. - С.138.
25. Кушнев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1980 г. // НА ИА АН Украины. - 1980/15. - С.35.
26. Кушнев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1979 г. // НА ИА АН Украины. - 1979/32. - С.138.
27. Десков А.М. Отчет о работе Каховской экспедиции в 1968 г. // НА ИА АН Украины. - 1968/15.
28. Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX- начала XX в. - Л., 1988. - С.166-172.
29. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. - К., 1985. - С.68.
30. Чвирь Л.А. Отражение возрастных границ в таджикских швейных украшениях // СЭ. - 1970. - № 4. - С.115-121.
31. Там же, с.120.
32. Васильева Г.П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культуры народов Средней Азии. - М., 1986. - С.182-197.
33. Чвирь Л.А. Отражение возрастных... - С.117-120.
34. Кушнев А.И. Отчет о работе Херсонской экспедиции // НА ИА АН Украины. - 1979/32.
35. Васильева Г.П. Магические функции... - С.189.

36. Ключко Л.С. Комплекс скифського костюма // Каммергайтн и скифы: Тез. докл. Междунароц. семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. - Мелитополь, 1992. - С.121-123.

М.Г. Арустамян

**Максим Бишевський -
київський майстер - срібляр XIX століття**

Протягом XIX ст. Київ був великим економічним та культурним центром Правобережної України. В місті успішно розвивались різні ремесла, серед яких важлива роль належала ювелірному. Продовжували славні традиції, нагромаджені протягом попередніх століть, київські майстри золотих та срібних справ створювали модні ювелірні прикраси, посуд, предмети побуту та церковні вироби.

В цих витворах знайшла відбиток чарівна краса Києва, оспівана мандрівниками: "Атмосфера вишуканості, численні церкви зі святосяйними куполами, сліди старовини на кожному кроці"¹ стали постійним джерелом натхнення для ювелірів.

Документи з описом робіт, виконаних на замовлення, а також музейні вироби донесли до наших днів безцінну інформацію про їхніх чудових творців - Самсона та Олександра Стрельбицьких, Федора Коробкіна, Герасима Проценка, Петра Арендаревського та інших.

Ім'я Максима Бишевського, київського майстра срібних справ, мало відоме у колах мистецтвознавців та працівників музеїв. Деякі дані про нього наведено у словнику, присвяченому українським майстрам. Йдеться про книгу М.Петренка "Українське золотарство XVII-XVIII ст." /Київ, 1979, с.156/.

Між тим, в документах київської ремісничої управи цехів за 1811-1836 роки, у різних матеріалах, що зберігаються в історичному, міському та обласному архівах є записи про Максима Бишевського, які дають уявлення про життя майстра, розкривають деякі особливості його творчості.

Максим Матвійович Бишевський народився 1818 року в Києві. Його батько - Матвій Самійлович, виходець із селян, до 1816 року був на службі у колегського радника К.Проскури в містечку Германівка Київської губернії².

Одержавши волю, він незабаром переїхав до Києва разом з дружиною Марфою та трьома доньками - Єфросинією, Оксаною і Олександрою³.